

Kielet vai kieli?

Jaakko Anhava

Esa Itkonen: Maailman kielten erilaisuus ja samuus. Gaudeamus 1997. 317 s.

Maailman kielten rakenneominaisuuksia tutkii kielitypologia. Kielitypologiasta ei ole ollut suomeksi oppikirjaa, ja tämän aukon on apulaisprofessori Esa Itkonen pyrkinyt täyttämään uudella teoksellaan.

Kuten Itkonen sanoo jo esipuheessa, kirja ei kuitenkaan sovi perusjohdatukseksi aihepiiriin: se lienee liian vaikeatajuinen sille, joka ei ole suorittanut kielitieteen perusopintoja tai hankkinut vastaavia tietoja; edeltäväksi lukemiseksi sopivat esim. Fred Karlssonin *Yleinen kielitiede* (Gaudeamus 1995) tai Kaisa Häkkisen *Kielitieteen perusteet* (SKS 1995).

On heti mainittava, että yhden typologisen alueen Itkonen jättää kokonaan kirjansa ulkopuolelle: fonologisen eli äänneopillisen. Näin on menetely alan esityksissä yleensäkin, vaikka oikeastaan äännejärjestelmät kuuluisivat kielitypologian piiriin yhtä lailla kuin muutkin kielen rakenteen osa-alueet.

Morfologinen eli muoto-opillinen typologiakin on mukana oikeastaan syntaktiselle (lauseopilliselle) alisteisena; Itkonen sanoo itse (s. 17): "Tämän kirjan ensisijainen tarkoitus on lauseen kuvaus." Kirja ei siis morfologiasta esittele niinkään sitä, millaisia muotojärjestelmiä maailman kielistä tavataan, vaan millaisin muotokeinoin nimenomaan lausekkeita (=lauseita pienempiä jaksoja) ja lauseita rakennetaan.

Ilman sanaluokkia ei kieltäkään

Kielen ja kielitieteen filosofiaan syvällisesti perehtyneenä Itkonen on erityisen kiinnostunut siitä, millä tavoin eri kielissä ilmaistaan merkityssisältöjä ja kieliopillisia suhteita. Tässä yhteydessä hän, tosin varsin lyhyesti (lähinnä s. 266), ottaa kantaa vanhaan ns. kielelliseen suhteellisuushypoteesiin, josta lukuisien tieteen teorioiden tapaan on alan ulkopuolisille syntynyt sangen karkea ja vääristynyt kuva. Itkosen (ilmeisen oikea) näkemys on, ettei kielen rakennepiirteiden voida sanoa määrävän ajattelua eikä luovan tapaamme hahmottaa maailmaa, kuten tämä (erityisesti amerikkalaisten Sapirin ja Whorfin nimeen liittyvä) hypoteesi oletti. (Näyte siitä, mitä esitietoja teos vaatii, on että Itkonen edellyttää hypoteesin tutuksi.)

Kielten luokittelu morfologisiin tyyppeihin (isoloiviin, agglutinoiviin, flekteeraaviin eli fusionaalisiin sekä polysynteettisiin) on peräisin jo viime vuosisadalta, mutta kokenut tietenkin runsaasti muutoksia ja uudelleenarviointeja; Itkosen mukaan siitä ei kuitenkaan voida luopua, vaikka tähän useasti on pyritty (s. 78). Sen sijaan viime vuosisadalla oletetusta ja ei-kielitieteilijäin parissa vielä valitettavan yleisestä käsityksestä, että eri kielityypit edustavat erilaista kehittyneisyyden astetta, Itkonen kuten kielitieteilijät yleensäkin sanoutuu kokonaan irti. Itkonen mainitsee (ja esittää kuvallisestikin) kielen ns. typologisen kehän (s. 79), mutta vielä selvemmäksi olisi voinut tehdä, että useimmat kielet kuuluvat sekatyyppeihin.

Kirjan keskeiset pääluvut ovat VII-IX ("Sanaluokat", "Semanttiset roolit ja lauseenjäsenet", "Peruslauseen argumenttirakenteen muunnokset"): ne vievät kirjasta leijonanosan eli sivut 81-227. Kielten sanaluokkajakoa ja sen perusteita on pohdittu vuosisatoja; karkea pääjako on avoimin ja sulkeisiin luokkiin, mutta jälkimmäiset ovat kovin heterogeeninen ryhmä. Kieltä, jossa ei lainkaan olisi sanaluokkia, ei ole olemassa (harvoin lienee oletettukaan, sillä ainakin sisältö- ja suhdeseanojen luokat on eroteltu jokseenkin aina), ja Itkosen mukaan myös substantiivin ja verbin vastakohtaisuus esiintyy universaalisesti ja perustuu ontologiseen eroon (esineen ja toiminnan välillä). Tämä pitänee paikkansa, joskaan kaikki Itkosen argumentit asian puolesta (s. 135-138) eivät minusta osu kohdalleen.

Vaikka Itkonen näkyy pitävän periaatteessa mahdollisena kieltä, jossa ei olisi sulkeisia luokkia (s. 140), hänellä ei ainakaan ole esittää kieltä, jossa esim. ei olisi persoonapronomeineja; niiden asema ja esiintymätaajuus kyllä voi vaihdella suurestikin. Sen sijaan vaikkapa adjektiivien, adverbien ja konjunktioiden luokat eivät ole universaaleja.

Luku VIII, "Semanttiset roolit ja lauseenjäsenet", käsittelee ensisijaisesti lauseiden transitiivisuutta ja intransitiivisuutta (=onko lauseen verbillä objekti vai ei); tässä Itkonen seuraa yleisen kielitieteen valtavirtaa, joka on asialle omistanut paljon huomiota. Jotain kertoo se, että tästä 38-sivuisesta luvusta saavat "muut lauseenjäsenet" osalleen vain viimeisen (8.) alaluvun ja kahdeksan sivua, ja tästäkin tilasta osa kuuluu ditransitiivisuuden ("kaksiobjektisuuden") esittelyyn. Voi ihmetellä, ovatko lauseen muut jäsenet todella näin marginaalisia; minulla on vahva epäily, että asiaan on vaikuttanut se, että kielitieteen päähuomio on vuosisatojen ajan kohdistunut niukkasjaisiin kieliin (ennen kaikkea tietenkin indoeurooppalaisiin), joissa lähinnä keskeiset lauseenjäsenet ilmaistaan morfologisesti – jos niitäkään. (Laiminlyöntejä, joihin koko kielitiede on syyllystynyt, ei Itkonen tietenkään voi yhdessä kirjassa korjata.)

"Eksoottiset" kielet apuna

Lyhyesti (yhdeksällä sivulla) mutta painokkaasti Itkonen käsittelee totunnaisen peruslause-käsitteen ongelmia. Länsimaalaisille tutuimmissa kielissä voidaan jokseenkin yksiselitteisesti erottaa yksinkertainen peruslause (Sokrates opetti uusia ajatuksia) ja yhdyslause (rinnasteinen: Sokrates opetti uusia ajatuksia ja sai kuolemantuomion; alisteinen: Sokrates tuomittiin kuolemaan, koska hän opetti uusia ajatuksia). Kaikkiin kieliin tämä ei kuitenkaan yhtä selvästi päde, erityisesti sellaisiin, joissa käytetään paljon liittopredikaatteja ja verbiketjuja (s. 235-243).

Ylipäänsä Itkonen onkin teoksessaan kiitettävän runsaasti valaissut asiaa "eksoottisten" (melkeinpä yhtä kuin = muitten kuin eurooppalaisten) kielten avulla, enemmän kuin suomalaisessa kielitieteen kirjallisuudessa yleensä on tehty (poikkeuksena ehkä hänen isänsä, akateemikko Erkki Itkosen *Kieli ja sen tutkimus* 1966, jossa tosin yhtä paljon kuin yleensä eurooppalaiset korostuivat suomalais-ugrilaiset kielet). Esa Itkonen on tutkimuksiaan varten perehtynyt koko joukkoon tällaisia eksoottisia kieliä, kuten sanskrittiin, hindiin, suahiliin (kirjassa tosin englistisesti "swahili") ja jorubaan (Länsi-Afrikka).

Kosminen kommunikaatio

Kirjansa loppupuolella Itkonen siirtyy pois puhuttujen kielten alueelta: kuten hän s. 254 toteaa, puhumakielten ja kuurojen viittomakielten taustalla on yhteinen kielikyky, joten kielten olennaisimpien universaaliominaisuuksien täytyy olla molemmille yhteisiä. Lisäksi Itkonen käsittelee (tietääkseni Suomessa ensi kertaa näin laajasti) tutkimustuloksia, joita on saatu pienten lasten esikielellisestä (=puheen oppimista edeltävästä) ajattelusta. Näissä tutkimuksissa on käynyt ilmi, että melkoinen osa esim. tilan ja liikkeen hahmotuksesta on olemassa jo ennen kielen oppimista; muut kuin tutkijat tuskin ovat tätä koskaan epäilleetkään, mutta ei-triviaalia tässä on se, millä tavoin esikielellisen ajattelun kategoriat vähitellen koodautuvat kieleen.

Lopuksi Itkonen esittää lyhyet ja kevyensävyyset katsaukset kahteen aiheeseen: "Kielitiede ja semiotiikka" sekä "Epilogi: kosminen kommunikaatio". Semiotiikan perusongelman Itkonen ilmaisee nasevasti (s. 286): "... selvissä tapauksissa kielen normit määrittelevät

yksiselitteisesti, mikä on korrekta [=kieliopillisesti, ei oikeakielisesti], mikä ei. Muilla merkityksellisen käytöksen aloilla vastaavanlaisia normeja ei yleensä ole. Ja kun niitä ei ole, ne pitää kuvitella ..." Itkonen ei silti kokonaan hylkää semiotiikkaa epätieteelliseen pimeyteen: "takana on oivallus, josta ei ole syytä luopua" (ms.), sillä "merkki" on käsitteenä laajempi kuin pelkkä kielellinen merkki; ongelmana on ollut, ettei merkkioppia voida edellä mainitusta syystä laatia kieliopin mallin mukaan.

Kosmisen kommunikaation mahdollisuuksista Itkonen luonnollisesti pohdiskelee ennen kaikkea niitä tähtienvälisen viestinnän vaikeuksia, jotka liittyvät sanoman ymmärtämiseen (eivät siis lähetys- tai vastaanottotekniikkaan). Keskeinen ongelma on, että lähettäjä ja vastaanottaja oletetaan pitkälti toistensa "peilikuviksi": että toisen taivaankappaleen asukkaat tietävät ja ymmärtävät suunnilleen samat asiat kuin mekin. Mutta mikä sen takaa?

Kuten jo todettu, Itkosen kirja ei ole mikään alkeisteos. Mutta kielitieteen yleisiin kysymyksiin perehtyneille se tarjoaa tiiviin annoksen tietoa tutkimuksen nykytilasta.

Hum. kand Jaakko Anhava on vapaa toimittaja ja suomentaja.